

Аутор: Владимир Вујовић (1991), 3. разред Гимназије у Бару, Бар

Пут једног логораша (1942-1945)

Апстракт: У чланку се говори о заробљеништву Павла Вујовића и његовом бораваку у затворима и логорима у Црној Гори, Италији и Њемачкој у периоду од 1942. до 1945. године. Основни извор коришћен у раду јесу необјављени мемоари Павла Вујовића (рукопис настао 1989. године), у којима су описани дани заробљеништва. Поред овог извора, у раду је коришћен и интервју са Војиславом Сјеклоћом, који је од логора Колфиорито у Италији до Оснабрика у Њемачкој био са Павлом Вујовићем.

Увод

Непуно годину дана након Тринаестојулског устанка, партизанске снаге у Црној Гори, због тешких услова за борбу, глади и јаке зиме, као и ситуације настале Трећом непријатељском офанзивом, принуђене су јуна 1942. године на повлачење у Херцеговину. Италијанска војска, заједно са „националистима“, почела је тада да спроводи хапшења свих присталица народноослободилачког покрета. Похватани су третирани као „рибели“ (побуњеници). Црна Гора била је прекривена затворима и логорима.¹

Многи млади скојевци који нису били способни за повлачење заробљени су у прољеће и љето 1942. године. Међу њима су били Павле Вујовић и Војислав Сјеклоћа. Павле је рођен 1923. године у Љуботињу, селу близу Цетиња. Са осамнаест година био је у партизанима. Заробљен је и доведен 27. маја 1942. године у импровизовани затвор у селу Вилуси (општина Никшић), са два друга из села. Од тада почиње Павлово заробљеништво.

Исте године заробљен је и Војислав Сјеклоћа. Он је рођен 16. августа 1923. године у селу Лимљани код Вирпазара. Павле Вујовић и Војислав Сјеклоћа се нису упознали у Црној Гори али су се срели касније у Италији, у логору Колфиорито.

Затвори у Црној Гори

Вилуси

Први затвор у коме је Павле Вујовић боравио, представљао је у ствари подрум за стоку (камена коноба). У Црној Гори су и раније постојали затвори, али су они у рату постали тијесни и није их било у довољном броју, па су се зато за затварање људи користиле старе тврђаве или њихови остаци, веће сеоске куће и многе школе. Број оваквих затвора у Црној Гори нарочито је порастао 1942. године.²

¹ *Vojni leksikon*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1981, 1098. и Ћуровић, Веселин, *Црна Гора 1941-1945*, Побједа, Титоград 1961, 86.

² Ивановић, Драгутин, *Разбијање окова-свјетлост слободе*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004, 55. (у даљем тексту: Ивановић, *Разбијање окова*)

Павле Вујовић није дуго остао у затвору у Вилусима. Њему и још шесторици затвореника је стражар, након неког времена, наредио да изађу. Напољу их је сачекао Крсто Поповић (1881-1947), командант црногорских националиста и, раније, вођа зеленашког покрета у Црној Гори. Након што је заробљенике постројио и упитао их за имена, понудио им је да остану у његовим јединицама, што су сви одбили. Након тога, издао је наређење да заробљенике не враћају у конобу, „међу балеге и буве“, већ да их оставе на једној ливади поред пута.³ Такође их је упозорио да униште ако посједују неки пропагандни материјал. На ливади затвореници су били на свјежем ваздуху, али су зато били изложени погледима, псовкама, батинама и малтретирању националиста.

Прије заласка Сунца, партизани су враћени у затвор. Од чувара храну нису добили, тако да су дијелили међу собом оно што су им донијели пријатељи или познаници, али то није било довољно, па су заробљеници углавном гладовали. Наредног јутра око тридесет заробљеника са пратњом националиста и Италијана упућено је према Цетињу.⁴

Цетиње

Када су затвореници са пратњом стигли у Цетиње, одведени су на пољану у Доњем Крају, гдје је било доста италијанских војника и официра. Одатле су их одвели да преноће у затвору у Богдановом Крају, у коме није било мјеста, тако да су затвореници сутрадан пребачени у бараку на аеродрому, ограђену бодљикавом жицом и добро обезбијеђену стражом.

Мајке затвореника су свакодневно доносиле храну: кувани кромпир, сир, кукурузни хљеб и млијеко. Ту је обављено и прво саслушање, без батина, које је вршио официр у присуству двојице колега. Након саслушања која су трајала двадесетак дана, неке затворенике су одвели на стријељање, док су остали упућени у своја општинска средишта.⁵

Ријека Црнојевића

Павле Вујовић и остали који су били из Љуботиња послати су у Ријеку Црнојевића, јер у њиховом родном мјесту није било италијанске постаје. За Ријеку Црнојевића кренули су камионима. У два камиона били су смјештени Италијани, док су се у трећем, који је био у средини, налазили заробљеници. По врућини, скоро без ваздуха, вашљиви, затвореници су били нагурани у тијесну оставу бившег дворца краља Николе. Многи су губили свијест, па би неки стражари на запомагање затвореника понекад одшкринули врата да у просторију уђе чист ваздух. Уз све то, сваког дана би се враћао неко крвав са саслушања. Многи су мокрили крв. Неки су враћани натраг претучени, а други би завршавали у Забрану, недалеко од затвора, гдје су вршена погубљења.⁶

Тумачи на саслушањима у Ријеци Црнојевића били су Гајо Ђуричин и Јован Јовићевић, а саслушавао је наредник у присуству два карабињера.

³ Вујовић, Павле, Необјављени мемоари (У даљем тексту: Вујовић, Мемоари)

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

Приликом саслушања Павла Вујовића, карабињер је кренуо да га удара када је сазнао да је Павле ђак („студенто“), али га је у томе спријечио Јован Јовићевић, рекавши да је Павле из Доњег Љуботиња, и да су тамошњи сељаци сви националисти. На том саслушању Павле Вујовић је прошао без и једног ударца. „Сва наша саслушања, па и ова на Ријеци Црнојевића, била су пука формалност, јер су они (Италијани) од својих доушника знали све о нама“.⁷

Богданов Крај

Затвореници су (међу њима и Павле Вујовић), из Ријеке Црнојевића почетком јула враћени у Богданов Крај у Цетињу. У својим сећањима, Павле Вујовић детаљно описује изглед овог затвора. Затвор Богданов Крај био је четвртаста грађевина са једним улазним вратима. Одмах до улаза налазио се мали ходник и са његове лијеве стране затворска канцеларија. Одатле се улазило у предворје, гдје су се налазила двоја тамничка врата, која су водила у једно веће и друго мање двориште. Та два дворишта су била раздвојена високим, дебелим зидом, на чијем се крају налазила стражара, а стражар је шетао по зиду. Лијево од зида, на првом улазу била је већа просторија и неколико мањих, а на другом десно од зида, већа просторија и шест самица. Насупрот улазу, на крају дворишта била су два клозета.⁸

У Богдановом Крају били су заточени углавном комунисти, али у вријеме док је Павле Вујовић био тамо, у затвору се нашло неколико муслимана из Подгорице, који су доведени у затвор због крађе.⁹ Многи су у Богдановом Крају осуђени на смрт. Међутим, било је и оних који су са одушевљењем и аплаузом прослављали пресуду од двадесет пет година, јер су очекивали да ће чак и доживотна робија трајати можда годину дана.¹⁰ Војислав Сјеклоћа у свом исказу говори о томе како су пресуде олако доношене: „Некога осуде на пет, некога на педесет, као да им је било свеједно...“¹¹

Иако је храна била лоша (хљеб и вода), у Богдановом Крају нико није гладовао. Рођаци и пријатељи често су дотурали храну затвореницима, коју би они дијелили. Пошто је међу заробљеницима било доста вјерника, Италијани су дозволили да недјељом православни свештеник држи литургију на зиду. Једном приликом, након завршене литургије, протојереј Илија Поповић из Спича, одржао је бесједу која се састојала из двије реченице: „Драга браћо, Бог ће помоћи! Ниједно зло није за вазда!“. Од тада у Богдановом Крају више није одржавана литургија.¹²

Они који су у Богданов Крај дошли из општинских затвора нису више саслушавани, осим на Националном суду, кроз који су морали проћи. Предсједник тог суда био је Ђорђе Лубарда, отац познатог сликара Петра Лубарде. Павле Вујовић је познавао Ђорђа Лубарду, а били су и породични пријатељи. За разлику од своја два друга, који су осуђени на десет до петнаест година од стране Војног суда, Павла Вујовића је полиција осудила на

⁷ Вујовић, Мемоари

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Вујовић, Владимир, Интервју са Војиславом Сјеклоћом, вођен 21. јуна 2006. (У даљем тексту: Вујовић, Интервју)

¹² Вујовић, Мемоари

интернацију од пет година. Почетком октобра 1942. године Павле Вујовић пребачен је у шаторе поред затвора, гдје су услови били бољи. Било је више простора, могло се шетати и разговарати са онима који су доносили храну.¹³

Аеродром

Из шатора, са повећом групом затвореника, два мјесеца касније, Павле Вујовић је пребачен на аеродром. Ту су чекали да их транспортују за Италију. Док су боравили тамо, међу затвореницима се родила идеја о бјекству. Од њих шездесет, више од половине је прихватило ову идеју, али она није реализована због снијега, хладноће и недостатка оружја.¹⁴

Крајем јануара 1943. године укрцани су у три покривена камиона и у пратњи карабињера пошли Иван-беговом улицом, поред болнице, према Будви. Пролазећи туда, неко је у камион убацио двије векне хљеба. Овај догађај није једини примјер хуманог понашања локалног становништва према заробљеницима.

На путу до Будве сретали су многе наоружане националисте. Заробљеници су плували на њих и пјевали „Збогом брда и главице платићете издајнице, платићете издајнице кад се вратим из тамнице“.¹⁵ Преко Будве стигли су у Котор, гдје је требало да се укрцају на брод. Како брод није стигао на вријеме, заробљеници су смјештени у напуштену кућу у Прчању. По доласку брода, укрцани су и након једне ноћи проведене близу барског пристаништа, рано ујутро, кренули су према Италији.

Логори у Италији

Брод је пристао у луци у Барију, гдје је заробљенике дочекало доста људи, који су их псовали и пријетили им. Наставили су пјешке улицама и стигли у заробљенички логор у којем су били Енглези. Пошто су ту преноћили, наредног дана су упућени возом у концентрациони логор Колфиорито.

Колфиорито

Логор Колфиорито (Colfiorito di Foligno) се налазио на двадесет четири километра од града Фолиња у Умбрији. Заробљеници су смјештани у бивше коњушнице (њих шест) које су биле зидане од камена.¹⁶ У сваку је могло да стане од 150 до 200 људи. Кревети су били на три спрата са по два лежаја. Осим ових објеката било је још неколико дрвених барака у које су смјештани логораша. У логору је било 1600 интернираца. У сваком логору је постојао капо (командант логораша), а у вријеме када је Павле Вујовић стигао у Колфиорито, капо је био Мило Ћинђиновић.¹⁷

¹³ Исто.

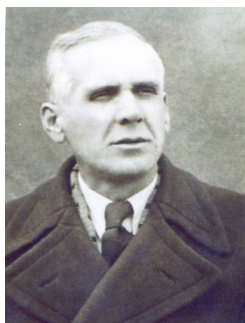
¹⁴ Вујовић, Мемоари

¹⁵ Исто.

¹⁶ Ивановић *Разбијање окова*, 301.

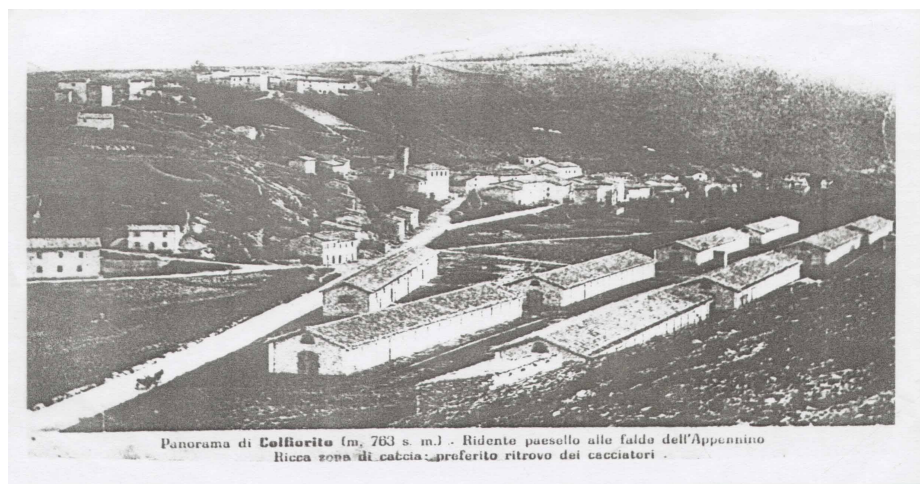
¹⁷ Исто.

¹⁷

Прилог 1. Мило Ђинђиновић (1897-1978)

Храна у Колфиориту, иако лоша, била је боља него у Црној Гори. Логораши су добијали пањок (хљепчић од 400 грама) и за ручак двије кутлаче супе. Ријетко кад су добијали пакете од куће.¹⁸ Када би се то и десило, у пакету би најчешће било просијано кукурузно брашно и парче сланине. Аутор у својој књизи прилаже документ који је регулисао следовање хране затвореницима које је за цивилне интернирце одредило Министарство рата. Аутор је дошао до закључка да овај указ није поштован. Исто потврђују Павле Вујовић у свом рукопису и Војислав Сјеклоћа у свом исказу, када говоре о храни у логору Колфиорито.

Прилог 2. Логор Колфиорито

Поред логора је било доста сељачких кућа. Италијанима је био забрањен сваки контакт са логорашима, али дешавало се понекад да неки мјештани приђу жици. Војници су их тада одбијали пребацујући им што показују симпатије према „рибелима“ и комунистима.¹⁹

Међу логорашима је владала солидарност, али било је међу њима и оних који су се понашали неморално: многи су поткаживали остале логораше. За такво што, међу затвореницима је постојао договор: увече кад сви заспу, четири до пет затвореника би погасили свјетла и ударали би онога који је заслужио казну. Друга казна била је потпуно игнорисање од стране логораша на један или два мјесеца.²⁰ Оне слабе и изгладњеле логораши су штитили и помагали им. Војислав Сјеклоћа дуго је боловао од маларије у Црној Гори и неизлијечен је

¹⁸ Вујовић, Мемоари

¹⁹ Исто.

²⁰ Вујовић, Мемоари

Војислав Сјеклоћа у свом исказу потврђује овакав начин кажњавања логораша.

стигао у Италију. Излијечио га је тек један руски заробљеник у логору у Њемачкој, дајући му да пије течност са скуваним травама и биљем. Војислав Сјеклоћа се, пијући тај напиток десетак дана, излијечио.²¹

Ћитадукале

У првој половини априла 1943. године логорашима из Колфиорита стигла је понуда за рад у логору Ћитадукале (Cittaducale). На рад је отишло око 150 логораша, међу којима и Павле Вујовић и Војислав Сјеклоћа.²² Смјештени су у бараке, у којима су се налазили двоспратни кревети. Сваки логораш је добио по два ћебета. Командант логора је био Сицилијанац, по чину капетан, а надзорник радова Италијан – цивил по имену Мешкола. По доласку, логораша су укључени у рад на земљишту. Копали су канале. Радно вријеме је трајало по десет часова дневно са одмором за ручак. Од алата, логораша су имали: крамп, лопату и колица. Храна је побољшана. У логору се налазила и амбуланта, а љекари су обилазили просторије у којима су боравили логораша.²³

Након капитулације Италије затвореницима је дозвољен излазак ван логорских жица. Међутим, уследила су бјекства, тако да су Италијани похватане и све остале заробљенике вратили у бараке. Предали су их Њемцима 25. септембра 1943. године. Из барака су затвореници затим пребачени у логор Кампело и одатле су возом кренули за Њемачку.²⁴

Транспорт заробљеника

Композиција воза којим су заробљеници транспортовани од Италије до логора у Њемачкој састојала се од сточних, теретних вагона – фургона. У фургону у коме се налазио Павле Вујовић било је тридесет четири заробљеника.²⁵ Током ноћи у фургону је био мркли мрак, а преко дана једино свјетло је улазило кроз мали прозор са решеткама. Заробљеницима су дали хљеб и конзерву за двојицу (током путовања су још пар пута добили ово следовање), као и канту за вршење нужде. Дозвољавали су да празне киблу када би се зауставили на некој споредној станици. Воз је ишао преко Анконе и Болоње до Лајпцига. На једној мањој жељезничкој станици у Аустрији, вагонима су пришли војници са румунским ознакама на униформама и кроз решетке убацили хљеб и цигарете.²⁶ Стигавши у градић Мепен (Merpen), на граници

²¹ Вујовић, Интервју

²² Павле Вујовић у својим мемоарима наводи да је у логор Ћитадукале отишло око стотину логораша, али се у литератури (Ивановић, Драгутин, *Цивилни интернирци, Црногорци из логора Колфиорито*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004.) наводи бројка сто педесет која се може сматрати тачнијом. Ивановић наводи да је и он у свом истраживању наилазио на различите цифре, али да се најчешће понављана (сто педесет) може узети за поуздану.

²³ Ивановић, Драгутин, *Цивилни интернирци, Црногорци из логора Колфиорито*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004, 271.

²⁴ Вујовић, Мемоари

^{23,25} Вујовић, Мемоари (исто потврђује и Ивановић)

²⁴

²⁵

²⁶ Вујовић, Мемоари

између Њемачке и Холандије, логораши су пребачени у сабирни логор Ферцен при Мепену (Ferzen bei Merpen).²⁷

Логори у Њемачкој

Ферцен

У логору Ферцен требало је одлучити гдје даље са приспјелим логорашима. Њемци су из Берлина довели гестаповце, јер су логораши тврдили да су их Италијани „ни криве ни дужне“ покупили и интернирали. Приликом саслушања од стране гестаповаца, сви логораши су говорили да су кметови Мила Ћинђиновића (командант логораша) и да је он велепосједник чија имања они обрађују у Црној Гори. Њемци су у то повјеровали, и од тада третирали логораше Мила Ћинђиновића као ратне заробљенике. Сваког јутра у седам сати вршено је пребројавање по великој хладноћи. Затвореници су ту и радили; чистили су клозете и копали тресет, јер је око логора било доста тресетних поља. Храну су спремали сами. Доручак им је била шоља цикорије без шећера. Ручак су имали, а вечеру нису.²⁸

Хезепе

Средином новембра 1943. године, Павле Вујовић је са групом од око сто тридесет интернираца пребачен у логор Хезепе, који се налазио поред аеродрома, опкољен бодљикавом жицом у којој су се налазиле четири бараке. У двије су били смјештени заробљеници, у једној је била кухиња и магацин, док је у четвртој била умиваоница и клозет. У логору је постојало правило да када командант логора или било који војник уђе у бараку, капо командује: Мирно! Логораши то нису радили, па су им Њемци наредили да убудуће поштују њихова правила. Затвореници су им на то рекли да они нису војници, и да не знају војничка правила и да већина чак и не зна да стане у ставу „мирно“. Ову заповијест су, док су третирани као ратни заробљеници, извршавали половично.

Сутрадан по доласку логораша у Хезепе, командант логора је дошао у пратњи два војника и саопштио им правила понашања у логору: затвореници нису смјели разговарати са Њемцима, као ни читати ни уносити новине и храну у логор, ни са радног мјеста се нису смјели удаљити без стражара. За вријеме ваздушног напада, могли су напустити логор или радилиште само у присуству стражара. Када је командант изашао из бараке, један од затвореника, берберин Станић из Подгорице, изјавио је: „Коме се ово не свиђа, нека иде дома“.²⁹ То доста говори о духу и људскости логораша. Брице су иначе у логорима добро

²⁷ Колико је путовање возом од Италије до Њемачке трајало, не можемо тачно знати. Павле Вујовић наводи да су логораши путовали осам дана, док Драгутин Ивановић у својој књизи наводи да је и он од преживелих логораша добијао различите податке: извјесни Боро Шоћ говори да су од Кампела до Мепена путовали шест дана, неки кажу да је путовање трајало седам дана и седам ноћи, док је Александар Орландић записао да је трајало четрнаест дана.

²⁸ Вујовић, Мемоари

²⁹ Вујовић, Мемоари

пролазили. Шишали су и бријали логораше и Италијане, односно Њемце, за шта су добијали одређену надокнаду (храну, новац).³⁰

С обзиром на то да Њемци нису имали податке о логорашима из Црне Горе, често су саме логораше испитивали о њиховом поријеклу. Они су стално понављали да нису ратни заробљеници, тако да су средином 1944. године добили статус интернираца.³¹ На посао их више нису пратили стражари, већ су по њих долазили људи са фарми за које су радили. Недјељом су имали слободан излаз из логора до одређеног времена.

Од доласка логораша у Њемачку, до краја рата, савезници су вршили честа бомбардовања. Аеродром на коме су били логораша, бомбардован је два пута. Први пут је направљена огромна штета, а други пут, при крају рата, онеспособљен је за сваку употребу. Тада су спаљене баракe у којима су логораша боравили и погинуо је Петар Роловић, деветнаестогодишњак из села Лимљани код Вирпазара.³² Логораша су често посматрали ваздушне окршаје између њемачких и савезничких авиона ловаца и дивили се тим призорима. „У посљедњој ратној години, а нарочито задњих мјесеци, савезници су били стварни господари неба над Њемачком.“, каже Павле Вујовић у својим мемоарима. Овај утисак се ипак мора узети као субјективно мишљење.³³

Опасност од бомбардовања, Њемци су објављивали на следећи начин: сирена је давала један знак ако би савезнички авиони кренули према Њемачкој, три знака ако су авиони кренули према области гдје је дата узбуна, а шест пута ако је опасност непосредна. На непосредну опасност, сви су се склањали у бункере или шуме. Од кад су добили статус интернираца, заробљеници су се склањали без пратње стражара. Војислав Сјеклоћа у свом исказу описује како су користили узбуне да би дошли до хране: након што би узбуна била објављена, настајала је пометња коју су логораша користили за брање плодова са дрвећа. Да Њемци то не би примијетили, логораша никада нису узимали све плодове.³⁴

Средином 1944. године, Павле Вујовић је пролазио поред једне сељачке куће која се налазила близу логора. Домаћин те куће је позвао Павла да уђе. У кући је становала седмочлана породица. Домаћица, Аманда, окрпила је Павлове панталоне и дала му чист веш. Од ове породице је добио и векну хљеба. Павле Вујовић је често долазио и слушао Радио Лондон са Амандом.

Многи логораша су у Њемачкој патили од зубобоље. Павла Вујовића је заболио очњак, у лето 1944. године. Са стражарем и преводиоцем упућен је у зубну амбуланту у Оснабрику, гдје му је логорски стоматолог пломбирао зуб. Било је још случајева да њемачки љекари помогну логорашима. Војислав Сјеклоћа је, повриједивши руку на раду, отишао у амбуланту, гдје му је доктор

³⁰ Исто

³¹ Насљедници Павла Вујовића су добили новчану одштету од Међународне организације за миграције (МОМ) за „ропски или принудни рад који је обављао“ као цивилни интернирац. Ратни заробљеници нису имали право на одштету.

³² Вујовић, Интервју (податак о погибији Петра Роловића се потврђује и у необјављеним мемоарима Павла Вујовића, као и у књизи: Драгутин, Ивановића, *Цивилни интернирци, Црногорци из логора Колфиорито*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004.)

³²³³ Вујовић, Мемоари

³⁴ Вујовић, Интервју

³³

³⁴

снимио руку на рендгену, ставио гипс и превио. Носио је гипс шест мјесеци, а био је поштеђен од рада годину дана.

Након другог савезничког бомбардовања и спаљивања логора, логораши су одлучили да се крију по шумама и чекају савезнике, за које се претпостављало да су близу. Подијелили су се на мање групе. Павле Вујовић је са још једним логорашем, Ђоком Томовићем, 3. априла 1945. године кренуо према каналу, у правцу Оснабрика, за који је знао да је заузет од стране Енглеца. Логораши су пронашли мост са чије друге стране су били савезници. Ту су наишли на њемачког војника који је заробио Павла Вујовића, али му је ипак поштедио живот, иако му тако није било наређено. Од војника су логораши сазнали да је мост преко кога су хтјели да пређу, миниран и да туда не могу преко канала. Њемачки војници су им савјетовали да се врате у шуму и сачекају савезнике, који би требало за двадесет четири часа да пређу канал и да их ослободе. Павле Вујовић и Ђоко Томовић су тако и поступили.³⁵

Савезници ипак нису стигли за двадесет четири часа, већ за недјељу дана. Десетог априла 1945. године Павле Вујовић је са неколико логораша изашао на цесту којом су пролазили енглески тенкови. Након што су изљубили тенкове и рекли да су Југословени, Енглеци су логораше укрцали и одвели у село Хезепе гдје су им дали хљеб и конзерве. Пристигло је још Енглеца и логораша. Ступили су у везу са заробљеницима из Оснабрика, у коме су углавном били заробљени официри и резервни официри. Из Оснабрика је поручено да дођу тамо. Логораши су, пролазећи пјешке кроз варошицу Брамше пјевали „Интернационалу“.³⁶

Оснабрик

Стигавши у логор Оснабрик, логораши су замијенили стару заставу Југославије оном са петокраком. У Оснабрик су стално пристизале нове групе ослобођених логораша јер је тај логор постао сабирни центар за репатријацију. Логораше су обилазили официри нове Југославије, говорећи им да морају да се врате у отаџбину и да наговарају оне који се колебају, „јер су им потребне радне руке за обнову земље“.³⁷ Војислав Сјеклоћа у свом исказу говори да је било доста оних који нису хтјели да се врате.

У Оснабрику је било доста образованих људи и умјетника, тако да су приређивани концерти, позоришне представе, забавне вјечери и многа предавања из различитих научних дисциплина. Павле Вујовић је играо у двије представе и оба пута имао женске улоге, јер је логор био искључиво мушки.

Увече од 23 до 1 час ујутро двоје људи би дежурало и слушало Радио Београд, који је, док је рат трајао, осим вијести и ратних извјештаја, преносио поруке и поздраве заробљеницима у Њемачкој. За вријеме дежурства Павла Вујовића, стигао је поздрав за њега из Београда, из Косовске 18, од брата Милутина, мајора Југословенске армије. Павле Вујовић о брату није знао ништа од 26. маја 1942. године, кад су се растали у Ријечанима.³⁸

³⁵ Вујовић, Мемоари

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Вујовић, Мемоари

У Оснабрику је остао скоро пет мјесеци. Из Њемачке је требало транспортовати много заробљеника, а путеви и мостови су били масовно уништени. Ослобођени логораши су били срећни због побједе, добро су се хранили и вријеме проводили на различите начине. Формиран је и фудбалски клуб „Ловћен“, у коме је играло неколико фудбалера из Цетиња. Често су сретали Русе, који су их увијек љубили и тражили им ракију.³⁹

Дошао је ред и на транспорт Срба. Композиција воза којим су се враћали у домовину, била је састављена од двадесетак фургона у којима је била слама. Свако је добио по ћебе и могли су излазити на станицама по потреби.

Последња станица је била у Аустрији, гдје су Енглези предали ослобођенике партизанској војсци.⁴⁰

Прилог 3. Група интернираца у логору Оснабрик 1945. године

Ослобођеници у Југославији

Прва станица у Југославији била је Јесенице. Одатле су ослобођени логораши упућени према Осијеку, гдје је био велики сабирни логор. Док је воз пролазио кроз Словенију, ослобођеним партизанима су махали, поздрављали их и клицали им. Тако није било у Хрватској.⁴¹

Из сабирног логора, Павле Вујовић се упутио према Београду, на адресу коју је чуо у Њемачкој на радију. Тражио је Косовску улицу и стан свог брата, Милутина Вујовића. У Београду Павле Вујовић остао је недјељу дана, и његов пут до родног села трајао је још толико. У Љуботињу је затекао оца, многе пријатеље и рођаке.⁴²

Павле Вујовић је послерије рата завршио студије историје на Филозофском факултету у Београду, и до пензионисања је радио као професор историје у гимназији у Бару. Умро је 1999. године.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

Извори:

Вујовић, Владимир, Интервју са Војиславом Сјеклоћом, вођен 21. јуна 2006.

Вујовић, Павле, Необјављени мемоари

Литература:

Војни лексикон, Војноиздавачки завод, Београд 1981.

Ђуровић, Веселин, *Црна Гора 1941-1945*, Побједа, Титоград 1961.

Ивановић, Драгутин, *Разбијање окова-свјетлост слободе*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004.

Ивановић, Драгутин, *Цивилни интернирци, Црногорци из логора Колфиорито*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2004.

Прилози:

Фотографије:

1. Мило Ђинђиновић (1897-1978)
2. Логор Колфиорито
3. Група интернираца у логору Оснабрик 1945. године

Прилог 4: Интервју са Војиславом Сјеклоћом

Владимир Вујовић: Како и када сте заробљени?

Војислав Сјеклоћа: Ми смо значи пошли четр'ес прве године у партизане. И Павле и ја. Само је Павле био, разумијеш, из Горње Црмнице а ја из Доње. Онда, ови, кад смо четр'ес друге морали да одступимо из Црмнице пошли смо за Херцеговину и тада су нас ухватили Талијани и довели на Цетиње. Тамо смо били једно два, три мјесеца. Али нијесмо још били пошли из барака, у ови ђавољи Богданов Крај. То је најстрашнији затвор био у Црну Гору тада. И тамо су нам судили. Некога на пет, некога на педесет, као да им је било свеједно. Отанле смо отишли у Котор, гдје се налазио брод у који се товарила храна, материјал, кâ за стоку, разумијеш.

В. В: Први затвор, Богданов Крај, јесу ли вас мучили тамо?

В. С: Јесу богами. Ту су биле највеће муке. Имали смо само кило воде, да се умијеш и да попијеш дневно. Ништа друго, храна – скоро ништа. Било је кило леба за шест дана. Давали су по мало некакве супе, али то је било никако, разумијеш. Једино у Цетиње, што је била добра организација према нама, разумијеш. Јер су они купили храну по кућама и кували и онда су нама достављали храну. Кажу, Војислав Сјеклоћа, имаш посјету. Онда су послале Богдановог Краја, прије поласка за Италију, свакога послали у своју општину. Мене у Вирпазар. Павла на Цетиње, мислим, нијесам сигуран. То је било неиздрживо. Но мало нас има живих. Скине те до паса, узме онај каиш, они што се коњи ћерају с њим у кола и онда те уфати – фис! (показује по стомаку). Оно

се залијепи при кожи, направи се, разумијеш, кâ да те ножем посјекаâ. Онда нијеси могао лећ' никако, него си се некако уза зид, разумијеш, наслањао. А онда, још веће зло, нас десет-петнаест осуде на смрт да ће да нас стријељају. И што ће да буде, мене нијесу стријељали. Али □оће мене и једног Бошковића, разумијеш, да стријељају. И онда, ја сам себи копао гроб у Вирпазару у који треба да будем стријељан, и још четворица. Срећом, ни они нијесу стријељани. Како су се извукли не знам, без да лажем.

Кад сам требао да будем стријељан, дође ми случајно мајка да ми донесе нешто хране. Ја њој кажем да доведе мог брата, који је рођен послје мене и оца, да их последњи пут видим. Мајка оде, пође у село, организују се и рођаци ових осталих што су требали да буду стријељани да се људи потписују да ми ништа нијесмо урадили, да нијесмо никог убили. Срећом мени се потпишу сви, изузев једног човјека. У читаво село деведесет пет људи се потписало да нијесам учинио ништа. Али не знам ја што се ради, то је рађено по ноћи, на брзину, да се што прије заврши ствар. Сјутра дан ујутро они ме прозивају. Ја мислим идем на стријељање. Питали су имам ли каквих ствари при себи, какве паре, упаљач – да то оставим. Ја кренем бродом тамо. А био је прије тога неко стријељан код језера, па је његово тијело одило по језеру, вода га вукла тамо-амо. И рачунам да ће мене тако да стријељају. Дошâ је био мој отац у команду и суд, разумијеш, који ће да суди Преки суд – италијански. И какао долазимо, разумијеш, на врата, а то су ми партизани говорили – не само мене, но свима, кад улазиш код Италијана да вичеш „смрт фашизму“. Улазим ја, вичем „смрт фашизму“, а отац мисли да сам луд (плаче). Мисли да сам луд. Кажу ми „напоље!“. Ја изађем. Други пут исто „смрт фашизму“ и готово. Један од њих каже: „Пуститите га, и сто пута да дође, викаће исто“ и кажу да изађем. Ја и овај војник који ме довео изађемо. Они сад вијећају – □оће ли ме стријељати или неће. И може бити једно сат и по или два највише, кажу да уђем. Каже: „Казну смо ти смањили на петнаест година, нећеш кући докле се рат заврши“. И онда послје тога, пошто сам осуђен, нијесу ме дирали. Али докле су те осудили, ха (?!), онда □оће да стријељају неког од оних петнаест. Изведе све петнаест да гледамо те стријељају оне наше другове. И те лешеве нијесу сахрањивали, но су их остављали кâ животиње. Пошто сам осуђен отишли смо, као што сам рекао, за Цетиње, послје за Италију, онда за Њемачку. А најтеже ми је било у Вирпазар. Ту су највеће муке биле.

В. В: Значи, послје затвора у Црној Гори, транспортовани сте у Италију, какви су тамо били услови – храна, смјештај?

В. С: Да, онда смо пошли у Италију. У Италију смо били у Колфиорито, све до капитулације Италије. Ту сам срео Павла и до краја смо остали заједно.

Храна у Италији је била, како да ти кажем, кâ ће се сади лук, кромпир и то, па кâ косом покупи и траву и све. То ти скува кâ животињи, таман. Лоша је храна била у Италији, много лоша. У Италију, неки су ишли да раде. Ко је био паметан, отишао је јер им је била боља храна.

А ја сам боловао од маларије. Имао сам температуру, и тада су сви љекари у Југославију говорили да на температуру не смијеш воду никако. И сви ови затвореници који имају боце воде, сви скривају боце од мене да ја не би попио. То је било у Италију. Били смо у једној штали за коње огромној, могло је

можда и сто коња стати ту. Били су кревети на спрат, по три у реду. Ја спустим се полако и гледам оће ли ме ко видјет' да пијем воде. Ја се спустим, разумијеш, до дна доље, и ту су биле оне боце италијанске, округле ка јаје – без равног дна, те си их мора прислањат' на нешто да би равно стајале. Ја дапа-дапа-дапа, напиј се воде, разумијеш, и вјерујем да сам се спасио тако, с том водом.

В. В: Јесте ли морали да радите под температуром?

В. С: Пази овако, мога би се заклет светим Василијем, у Њемачку кад сам пошао, киша пада – ха!, Нема на мене ничег, не на мене, но на никог, потпуно мокри, мораш да радиш. А ја не могу да радим, па ме ови јадници који су били са мном, само ми дају лопату, кад прођу Њемци да као нешто радим. И спасили су ме богами, другови од работе.

В. В: Какав је био однос између логораша?

В. С: У логору у Италији, нијесмо радили, разумијеш, ништа. У Италији имали смо суд, свој тајни суд. Ако се не понашаш добро према друговима, ако се не покажеш као чоек, онда увече одреде, на примјер чет^{ри}-пет скојеваца или чланова Партије, један на једно, други на друго свијетло. Угасе се свијетла, и по могућству то су били људи из друге бараке, а не из ове у којој су га тукли, и угасе свијетло па по њему дапа-дапа, одери га, да му на пам' не па'не да икад више шпија. И тога је било. Онда је била казна, још једна друга – два мјесеца или мјесец од хиљаду и сто људи да те казне, не дај боже, нико од њих ни у дан, ни у ноћ, два мјесеца ни ријеч не каже – ни „добро јутро“, ни „јеси ли жив?“. То смо ми сами донијели одлуку, јер да није било тако, има људи који попусте и шпија те, узме ти живот, и готово.

Тако исто је било и у Њемачкој. Био је један из Паштровића – Куљача. Он је шпијао, и ми по њему – одери га.

В. В: Шта се дешава послје капитулације Италије?

В. С: Онда су нас прихватили Њемци и повели у Њемачку. Ишли смо возом, сточним вагонима. Прво смо отишли на границу с Холандијом, гдје смо радили. Неколико, богами не знам колико хиљада људи је прошло туда прије мене. Радили смо на земљи, копали тресет. То смо вадили, стављали на гомилу, сушили и то су онда носили тамо сељацима, у фабрике, што знам.

В. В: Јесте ли радили још нешто, осим копања тресета?

В. С: Ту смо били три и по мјесеца. Отале су нас пребацили у Бај Брамше. Ту је био велики аеродром. Нас је било, сјећам се, двјеста педесет пет, тачно тако. Отале смо ишли у каменоломе, на цесте. Откопавали смо и бомбе. Енглези су их бацали кад су бомбардовали аеродром. Те бомбе нијесу одма експлодирале, него остану у земљу и тек након пар дана оне би експлодирале. Онда су се бунили, да нећемо то да радимо, разумијеш, и богоми су нас пустили да не радимо.

Сјећам се, на Божић су планирали да направе велики ручак, не би ли свијету показали да ми живимо ка богови. Ми смо то, јер је постојала партијска организација, она је тајно руководила у логору, одбили. Тај ручак и то. Казнили су нас да не излазимо из логора.

В. В: Значи, логораши су имали неке своје организације?

В. С: Падале су бомбе. Бомбардовали су логор. Срећом нас нијесу погодили. Тада смо се повезали с једним Аустријанцем, који је нас све, разумијеш, обавјештавао што раде Њемци против нас и унапријед ми бисмо знали. Он је био њемачки војник

Ми смо добијали вијести директно преко радија. Павле је знао енглески или француски, право да ти кажем, заборавио сам. Мислим француски, кол'ко ми се чини. Он је ишао у једну кућу поред логора и тамо слушао радио.

А добијали смо вијести, ако ће нешто да нас казне, преко овог Аустријанца, а он је био вјешт, разумијеш, па је све кад би нас сретао викао на нас и псовао да Њемци не би сумњали.

В. В: Јесте ли се у Њемачкој излијечили од маларије?

В. С: А имао сам маларију, најстрашнију. Свака два дана температура четрдесет. Та маларија мије трајала од Вирпазара. Сад, знаш што је. Немој ми замјерит што сам плакао (опет плаче). Ми смо били један за другог. Никад више тако бити не може. Причао сам о маларији. Био је један љекар наш, из Подгорице, не може ми помоћ□ разумијеш, не може ништа, а ја сав трешћем.

„Што је тебе?“, вели један руски заробљеник. Ја рек'о: „маларија“. „Ништа“, вели. „Како ништа?“, мислим ја у себе, ја умирем, разумијеш. А он „ништа“. Кад сутрадан, скува он воду и траву, не знам ни сам какву траву, и жао ми је, разумијеш, што нијесам погледао каква је то трава и то. Скувао је то у једној канти за мармеладу, ону за затворенике. Ја пи' једно десет дана, разумијеш, никад више ме маларија не ухвати. Послије двије и по године, излијечио сам се. Посао је био тежак, много тежак. Све најтеже што... Али они су били некако брижљиви према некоме, разумијеш, ка према мени, јер сам боловао од маларије.

В. В: Да ли су у логору постојали љекари који су се бринули о вашем здрављу?

В. С: Био сам више готов, разумијеш и како сам радио на воз један, удари ме мало, разумијеш, једна жица. Ја пођем код љекара, несрећа, разумијеш, нема од мене ништа. Неошишан, необријан, само да видиш, ка пустињак. Пођем.... „Што је?“ ја му кажем да ме жица посјекла. Знао сам већ мало њемачки. „Дођи“, вели. И он са мном у једну просторију. Рек'а ми је да се скинем и ја се скинем. И рече ми да ставим руку оно што се снима – рендген. И онда ми на руку стави један комад жице, одавде доведе (показује од лакта до длана). „Што ће ми ово за име божје“, помислих. И стави ми он још неки завој, и рука ми као гвожђе. Нијесам морао ништа да радим годину дана, био сам поштеђен од рада. Када сам на вр' шест мјесеци скинуо гипс, мени је рука била потпуно укочена, к'а од жељеза да је, како ништа с њом нијесам радио. И сад треба руку да вратим, разумијеш.

В. В: Каква је била храна у Њемачкој?

В. С: У Њемачкој је храна била мало боља, јер смо тамо радили. Да нијесмо радили, не би била боља. Па су они то из интереса. Добијали смо бољу храну да би боље радили.

Е сад, ми на примјер који смо били партизани смо третирани друкче, не као ови затвореници који су били ратни заробљеници. Ови ратни заробљеници, они су били заштићени и од суда, и од свега, а ми и Руси, нијесмо имали ни Црвени крст ни ништа. Њима је, ипак, боље било. Нама је било лоше.

А и сами смо се сналазили. Био је један стари шеф, надзорник радова, који нам је доносио скоро сваки дан врећу кртоле, а покрај пута биле су баште. Могао си кријући, онако док идеш, да узмеш кромпир-два. Био је један сељак-заробљеник, па напуни цепове кртолама. Кад га ови видјеше, уфатише га и тучу га да ону кртолу врати, разумијеш. Ето, тако смо се сналазили.

Е, и ово. На примјер, ако ћемо, кад је узбуна, било је тамо јабука, крушака, али не смијеш да узмеш. Ако те уфати, готов си. И онда, кад је узбуна, ови наши ти кажу: „Ти ћеш ту поћ^и ти тамо, ти тамо, да не би пошли двојица-тројица на једну јабуку или крушку. Како су били паметни људи који су водили рачуна о нама. И ми узми. Доста је било узбуна, тако да су нам ваљале те јабуке и крушке.

В. В: Како сте ослобођени?

В. С: И сад, велико бомбардовање. Ослобођење. И запале логор, и све запале. И погине један наш, разумијеш, Роловић. Било је много тешко. И са храном и са одјећом. Нијеси имао без оно што си понио од куће. Кад си кренуо у партизане, до ослобођења си био у томе. Кад су спалили логор, побјегли смо у шуму. Њемци су нам помагали, јер су знали да ће доћи Енглези и да ће бити бољи према њима, ако сазнају да су нам помагали. Они су виђели да им је крај.

В. В: Шта се послјије дешава, како сте се вратили у Југославију?

В. С: Нас који смо били овамо у Бај Брамше повели су нас као да смо партизани разумијеш дошли из Југославије, ће је била капитулација. Ми смо одређени, ја, Павле и Бошковић и још многи други да одимо по Њемачкој, у све градове ће се може поћ^и да агитујемо да се људи врате за Југославију, јер је било пуно оних који се нијесу хтјели вратити.

Е онда су дошли ови из Југославије, из Београда, наши руководиоци са радиом, да се јављамо својим кућама да би знали да смо живи и да смо добро и да не знамо кад ћемо доћи кући. Од нас је било доста оних који су били у четнике, у тај логор Оснабрик. Они нијесу, какви, хтјели доћ^и у Југославију. И онда је било агитовано да се не зна ни дан ни час кад ћемо сви да идемо за Југославију. Биле су три локомотиве са ко зна кол^ико вагона и ми улећесмо у њих. Ухватисмо и ове, и с њима у те вагоне. И тако смо их довели у Београд. Послије не знам што је било с њима, без да лажем.

В. В: Памтите ли неку анегдоту из логорашких дана?

В. С: Оћемо да се пресвучемо, да нађемо одјећу. Већ је била капитулација. Отишли смо у стари магацин, ђе је било свега. Пођи ми, тамо врећа бомбона, разумијеш, кâ оне карамеле. Биле су љуте. Поједем два, неко пет -шест. И чини ми се да би мога камион прескочити, а не мала кола. И, ми стави то у џеп. И дали оној ђеци. А она ђеца играју, мајко мила. Играмо и ми. И ми послјије у причу нешто, неко рече: „Да није ово од пилота, оно што они узимају да се не боје кад лете“. И таман је то тако. Свијест ти се не губи, но си потпуно бистар. Али имаш неки осјећај да не идеш, но да летиш.

Интервју водио: Владимир Вујовић

У Бару, јуна 2006.

[illegible][illegible]

IOM International Organization for Migration
OIM Organisation Internationale pour les Migrations
OIM Organización Internacional para las Migraciones

German
Forced Labour
Compensation Programme
REMEMBRANCE, RESPONSIBILITY AND FUTURE

104021_02_BH_PT_10a_DEC_NOM_A000A_100A_1000002

MOMIR VUJOVIC
MAKEDONSKA 15, STAN 1
BAR
85000
CRNA GORA
SERBIA AND MONTENEGRO

18 novembar 2005
ZA
MOM, broj odštetnog zahteva:
200320
Jedinstveni identifikacioni broj: 37495

OBAVEŠTENJE O ODLUCI

U vezi sa odštetom za ropски ili prinudni rad koji je za vreme nacističkog režima obavljao/la PAVLE VUJOVIC (u daljem tekstu "žrtva").

I. Cilj ovog obaveštenja o odluci

Ovo obaveštenje o odluci se odnosi na odluku o odštetnom/im zahtevu/ima za ropски ili prinudni rad koji je obavljao/la PAVLE VUJOVIC (u daljem tekstu "odštetni zahtev").

Ovo obaveštenje označava iznos odštete koji je odobren za ropски rad, prinudni rad u korist neke firme ili javne ustanove ili prinudni rad u poljoprivredi i određuje koji zakonski naslednik/ci PAVLE VUJOVIC imaju pravo na celokupan iznos, ili delove odštete u skladu sa Zakonom o fondaciji. Kao takvo, ovo obaveštenje o odluci rešava gore navedeni odštetni zahtev.

Odštetni zahtevi u vezi sa pretrpljenim ličnim povredama ili gubitkom imovine će biti rešeni odvojeno i posebno obaveštenje o odluci će biti poslato.

II. Priznavanje ropškog rada, prinudnog rada u korist neke firme ili javne ustanove ili prinudnog rada u poljoprivredi, koji je obavljala žrtva

Na osnovu dostavljenih podataka u vezi odštetnog zahteva, dodatnih podataka koje je MOM dobilo od Međunarodne službe traženja ili drugih arhiva i na osnovu odredbi Zakona o fondaciji Međunarodna organizacija za migracije ("MOM") je ustanovila da PAVLE VUJOVIC, datum rođenja 14 avgust 1923, ima pravo na odštetu za prinudni rad u korist neke firme ili javne ustanove, koji je obavljao/la tokom vladavine nacističkog režima. Prateći ovu stanoštvu MOM je preporučio ovu odštetni zahtev za isplatu nacističkoj fondaciji "Sećanje, odgovornost i budućnost" ("Nemačka fondacija") i Nemačka fondacija je odobrila MOM-ovu preporuku.

III. Iznos nadoknade

Usled nedostatka sredstava u fondovima, koje je MOM-u stavila na raspolaganje nemačka fondacija "Sećanje, odgovornost i budućnost", MOM je prinuđen da umanj iznos odštete za zakonske naslednike bivših ropških ili prinudnih radnika. Iako je fondacija obezbedila dodatna sredstva kroz preraspodelu pripadajuće kamate na osnovni iznos fonda za isplatu, ta sredstva nisu dovoljna da MOM bio u mogućnosti da isplati maksimalan iznos odštete zakonskim naslednicima. Iz tog razloga najveći iznos koji se može isplatiti zakonskim naslednicima žrtava, koje su obavljale prinudni rad, korist neke firme ili javne ustanove je EUR 1,275.00.

1

17